

MATERIALE ARHEOLOGICE APARTINÂND BRONZULUI TIMPURIU ÎN COLECȚIA MUZEULUI DIN DEVA

Nicolae Cătălin RIȘCUȚA

Colecția veche de arheologie a muzeului devean conține numeroase materiale care considerăm că merită a fi introduse în circuitul științific.

Colecția de arheologie își are începuturile la puțin timp după întemeierea Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara, în anul 1880¹. Deși la început interesul pasionaților de arheologie s-a îndreptat spre antichitățile romane, treptat s-a conturat și o colecție de materiale preistorice. Pînă la sfârșitul primului război mondial această colecție era pe deplin constituită, piesele arheologice provenind în special din donații, dar și din cercetările de teren făcute de către membrii Societății².

Materialul arheologic pe care îl vom expune în continuare a fost colectat tocmai în această primă perioadă de activitate, faptul fiind consemnat în inventarele muzeului. Din consultarea acestor inventare se poate constata că ele conțin, potrivit normelor din statutul Societății³, date privitoare la localitatea de proveniență, precum și numele donatorului, dar au și numeroase lacune deoarece, de cele mai multe ori, nu pomenesc nimic despre locul exact al descoperirilor și despre condițiile în care s-au făcut acestea. Cu toate lipsurile arătate, numărul pieselor arheologice care pot fi atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului ca și stadiul actual al cercetărilor privind perioada enunțată, impun semnalarea acestor materiale.

Înainte de a trece mai departe este nevoie să facem câteva precizări. Unele dintre piesele arheologice de care ne vom ocupa au mai fost consemnate în literatura de specialitate, cea mai mare parte fiind însă inedite. În lipsa unor observații de ordin stratigrafic, o valorificare a ceramicii este posibilă doar din punct de vedere tipologic, pe loturi de materiale. În aceste condiții, ipotezele noastre sunt marcate de un oarecare grad de relativitate.

1. Andrițoiu 1977, 549.

2. Andrițoiu 1977, 551 și urm.

3. Wardegger 1988-1991, 401; Firczak 1988-1991, 823.

În general, fragmentele ceramice aparținând bronzului timpuriu sunt asociate cu cele ale culturii Coțofeni. Acest fapt este firesc în condițiile colectării materialului prin cercetări de suprafață mai ales că săpăturile arheologice sistematice au relevat, de cele mai multe ori, o succesiune de locuire pe același spațiu. De aceea, am făcut trimerile necesare la bibliografia de specialitate unde sunt notate punctele cu descoperiri Coțofeni, pentru a oferi posibile soluții privind identificarea locului de colectare a ceramicii din epoca bronzului.

1. Ardeu (com. Balșa, jud. Hunedoara). De la Ardeu sunt cunoscute de multă vreme materiale arheologice atribuite perioadei de tranziție⁴. Între fragmentele ceramice aflate în colecția veche de arheologie (nr. inv. 4162-4221), aparținând culturii Coțofeni, am identificat și piese tipice pentru bronzul timpuriu (pl. I/1-3). Încadrarea lor cronologică și culturală nu pune nici o problemă fiind decorate cu proeminențe alungite alveolate de la care pornesc brăuri verticale, într-o manieră specifică grupului cultural Șoimuș⁵.

2. Băița (jud. Hunedoara). De la Băița sunt menționate în literatură materiale arheologice aparținând culturii Coțofeni⁶. Printre piesele ceramice colectate de la Băița (nr. inv. 3963-4001), am identificat și fragmente de certă factură Șoimuș (pl. I/4-9).

3. Berghin (jud. Alba). Din localitatea Berghin sunt menționate în colecția muzeului devean câteva fragmente ceramice⁷. Dintre acestea, un fragment (nr. inv. 5831) este o buză de vas trasă spre exterior, mult lătită și formând un prag la interior. Pe partea superioară, traversând până sub marginea exterioară sunt plasate două creste paralele, dispuse oblic. Pe corpul vasului începe un alt brâu aplicat oblic (pl. VI/8). Fragmentul poate fi atribuit perioadei timpurii a epocii bronzului.

4. Cârjiți (înglobat or. Deva, jud. Hunedoara). Din punctul "La Grohote" sunt cunoscute materiale aparținând culturii Coțofeni⁸. Între piesele ceramice din colecția veche (nr. inv. 2427-2616) există fragmente care, potrivit analogiilor, pot fi atribuite grupului Șoimuș (pl. VI/9).

5. Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara). a. Materialele arheologice de la Crăciunești – Peștera "Balogu" (nr. inv. 4409-4475; 4521-4570) sunt cunoscute de multă vreme⁹. Cele câteva vase descoperite au fost publicate frecvent¹⁰, fiind atribuite uneori culturii Coțofeni¹¹. Dintre acestea, H. Ciugudean a atras atenția,

4. Andrițoiu 1978, 67, nr.2, cu bibliografia.

5. Andrițoiu 1992, 23 și urm.; Ciugudean 1996a, 105 și urm.

6. Andrițoiu 1978, 67, nr. 8, cu bibliografia.

7. RepAlba, 54 și urm., cu bibliografia.

8. Andrițoiu 1978, 67, nr. 29, cu bibliografia.

9. Andrițoiu 1978, 55 și urm., nota 2.

10. Vezi, de pildă, Téglás 1888, 55, fig. 49-50; 1902, 11, fig. 11-12.

11. Schroler 1933, 37, 76, pl. 31/10-12; Roska 1941, 60, 93, fig. 43-45; Roman 1976, pl. 12/9, 19/18; 1977, 40/5, 41/12.

asupra unei cești (nr. inv. 4462) pe care o încadrează tipologic bronzului timpuriu¹². Este vorba despre o ceașcă de mici dimensiuni, având marginea răsfrântă, îngroșată, iar toarta supraînălțată (pl. IV/2).

Piesa în discuție este asociată cu o strachină cu torți asimetrice (nr. inv. 4461). Caracteristicile vasului (pl. IV/1) și maniera de execuție sunt specifice materialelor arheologice aparținând bronzului timpuriu.

Alături de cele două vase întregi, în depozitul muzeului am identificat câteva fragmente ceramice (nr. inv. 4421, 4444 - 4445) care au același loc de proveniență și pot fi încadrate bronzului timpuriu fără a putea să precizăm apartenența lor culturală, deși există asemănări cu ceramica grupurilor Copăceni și Roșia. Este vorba despre o buză de vas îngroșată sub formă de "manșetă" și un fragment ornamentat cu brâu alveolat dispus sub margine (pl. IV/4-5). Ultima piesă este tot o buză, ornamentată cu o proeminență simplă alungită plasată sub margine de la care pornește un brâu orizontal simplu (pl. IV/3).

b. Din peștera "Csürok" (Șura ?) provine un fragment ceramic (nr. inv. 4479) dintr-o strachină cu profil în S, cu buza ușor evazată și crestată, având plasat pe umăr un buton conic (pl. IV/6)¹³.

c. Printre materialele care au precizat ca punct de descoperire peștera "Șura" (?), am identificat un fragment ceramic (nr. inv. 4879) de la un vas de provizii care are sub margine o proeminență ornamentată cu ușoare alveole. Sub această proeminență se observă ornamente realizate în tehnica "Bessenstrich" (pl. VII/2). Atât prin formă cât și prin decor fragmentul poate fi încadrat bronzului timpuriu.

6. **Măgura**¹⁴. Cele câteva piese colectate (nr. inv. 4060 - 4065) pot fi încadrate epocii timpurii a bronzului (pl. I/10-12). Ornamentația, constând din proeminențe alungite simple sau alveolate și combinații de brăuri orizontale și verticale indică apartenența lor la grupul cultural Șoimuș.

7. **Streisângeorgiu** (înglobat or. Călan, jud. Hunedoara). Din hotarul localității sunt menționate descoperiri arheologice ale culturii Coțofeni¹⁵. Dintre numeroasele fragmente ceramice aflate în inventarul muzeului (nr. inv. 3143 - 3303, 3354 - 3770), am selectat un variat inventar aparținând bronzului timpuriu (pl. V/1-7; VI/1-3).

12. Ciugudean 1991, 93; 1996a, 43, nr. 23.

13. Informația este lacunară întrucât complexul "La Șuri" este format din mai multe peșteri (Șura de jos, de mijloc și de sus, cf. Téglaș 1888, 75 și urm.) De asemenea, trebuie să precizăm că deși în inventar fragmentul este numerotat între piesele descoperite în Peștera "Csürok" el a fost publicat ca provenind tot din Peștera "Balogu", cf. Téglaș 1888, 47, fig. 29.

14. Însemnarea din inventar precizează ca loc de descoperire localitatea Măgura. În județul Hunedoara există sau au existat mai multe localități care au această denumire cf. Iordan et al., 1974, 174. Dintre acestea reținem doar două și anume: Măgura (com. Mărtinești) și Măgura-Toplița (com. Certeju de Sus), din ambele fiind cunoscute și materiale arheologice atribuite culturii Coțofeni cf. Andrițoiu 1978, 68, nr. 45, 46.

15. Andrițoiu 1978, 69, nr. 61, cu bibliografia.

8. **Turda** (jud. Cluj). De la Turda provin câteva piese dintre care unele pot fi atribuite perioadei timpurii a epocii bronzului (nr. inv. 5914, 5917 – 5918). Este vorba despre fragmente ceramice care au aparținut unor vase cu marginea îngroșată sub formă de “manșetă”, ornamentate cu proeminențe simple alungite de la care pornesc, într-un caz, trei brăuri verticale (pl. VI/4-6).

9. **Turdaș** (jud. Hunedoara). În colecția muzeului devenim am identificat, pe lângă o importantă cantitate de ceramică neolitică, și fragmente ceramice aparținând perioadei de tranziție și începutului epocii bronzului (nr. inv. 1 - 811)¹⁶. Fragmentele ceramice atribuite epocii bronzului provin de la vase care au marginea îngroșată sub formă de “manșetă”, torți tubulare și sunt ornamentate cu proeminențe simple alungite de la care pornesc brăie orizontale sau verticale simple sau crestate (pl. II-III). Ceramica aparține grupului cultural Șoimuș.

10. **Loc necunoscut**. Dintr-un lot de materiale (nr. inv. 10932 – 10936) a cărui loc de proveniență nu este cunoscut a fost publicat un fragment ceramic. Este vorba despre o toartă de tip tunel ornamentată cu decor textil în gen “fagure”¹⁷. Întrucât lotul de materiale este unitar atât ca factură cât și ca decor am considerat util să redăm toate fragmentele (pl. VII/1, 3-6).

Considerații istorice. Descoperirile prezentate de la Ardeu, Băița, Cârjiți, Măgura, Streisângeorgiu și Turdaș nu ridică probleme deosebite. Ele sunt tipice pentru etapa “clasică” a grupului cultural Șoimuș¹⁸.

Noile puncte cu materiale de tip Șoimuș se adaugă descoperirilor atribuite acestei manifestări culturale, contribuind la o mai bună precizare a ariei de răspândire și dovedind totodată amploarea acestui aspect cultural¹⁹.

În ceea ce privește piesa de la Berghin forme similare am identificat în nivelul superior al așezării de la Odaia Turcului²⁰, unde sunt documentate și crestele dispuse pe partea superioară a marginii²¹.

16. Materiale arheologice ale culturii Coțofeni au fost descoperite, asemeni celor neolitice, în punctul “La Iuncă”, cf. Andrițoiu 1978, 69, nr. 67 cu bibliografia.

17. Popa 1998, 53, nr. 16, pl. IV/5.

18. Existența unor etape evolutive în dezvoltarea grupului Șoimuș au fost deja sesizate cf. Andrițoiu 1992, 26; Ciugudean 1996a, 78, 109 și urm.; Ciugudean 1997, 7. O discuție mai amplă asupra acestei problematice am expus în lucrarea “Considerații privind evoluția culturală a grupului Șoimuș în lumina noilor cercetări”, Disertație de masterat susținută la Universitatea “1 Decembrie 1918” Alba Iulia, iunie 1999.

19. Vezi în acest sens Andrițoiu 1992, 19 și urm.; 119 și urm. (Catalogul descoperirilor); Ciugudean 1996a, 29 și urm. (Catalogul descoperirilor), 101 și urm. În colecția muzeului devenim mai există fragmente ceramice de tip Șoimuș descoperite întâmplător în hotarul altor două localități: Bărăștii Iliei (com. Brănișca, jud. Hunedoara) și Brotuna (com. Vața de Jos, jud. Hunedoara); informații amabile primite de la dr. I. Andrițoiu.

20. Tudor 1982, 67, fig 7/1-2.

21. Tudor 1982, fig 7/10

Materialele arheologice de tipul piesei de la Berghin par să aparțină unui orizont cultural sesizat de H. Ciugudean în urma cercetărilor de la Alba Iulia și Tărtăria²². Cercetătorul amintit plasa aceste descoperiri la nivelul cronologic al aspectului Odaia Turcului și a fazei timpurii a culturii Mureș²³. Ele ar putea ilustra o etapă finală de evoluție a grupului cultural Șoimuș, în care acesta a fost îmbogățit cu impulsuri culturale noi. Din punct de vedere cronologic aceste materiale se situează la finalul bronzului timpuriu II, atingând probabil și începutul etapei următoare²⁴.

Unele probleme ridică descoperirile de la Crăciunești – Peștera “Balogu”. Pentru vasele în discuție am identificat câteva asemănări în așezarea Ezerovo II din nord-estul Bulgariei. Astfel, vasul asimetric de la Crăciunești are o bună analogie, ca formă ceramică, cu un recipient fără torți, catalogat drept model de ambarcațiune²⁵. De asemenea, sunt numeroase ceștile cu corpul în formă de pară, puțin excentric și marginea dispusă ușor oblic²⁶. Tot acolo sunt atestate și vase cu torți asimetrice²⁷, iar torțile supraînălțate sunt frecvente²⁸.

Deși nu excludem o astfel de filiație pentru materialele de la Crăciunești, în stadiul actual al cercetărilor ea nu poate fi susținută cu argumente sigure, lipsind verigile de legătură spațiale și temporale²⁹.

Materiale asemănătoare există însă și în spațiul transilvănean. Astfel, vasul în formă de pară cu toarta supraînălțată are o bună analogie între descoperirile de la Cicău, atribuite manifestărilor de tip Copăceni³⁰.

Pentru strachina cu torți asimetrice nu cunoaștem deocamdată analogii în bronzul timpuriu din România, dar un vas cu torți inegale a fost descoperit în

22. Ciugudean 1991, 80, 111, fig. 35. Având în vedere analogiile cu materiale de la Alba Iulia, cf. Gogăltan și Florea 1994, 32, fig. 5/3, unele piese de la Gligorești ar putea fi alăturate celor amintite. De asemenea, este posibil ca nivelul superior al stratului de bronz timpuriu din așezarea de la Deva – “Magna Curia”, să aparțină tot acestui orizont (materiale inedite).

23. Grupul Șoimuș a fost paralelizat cu etapa târzie a culturii Schneckenberg (Năeni), cu aspectul cultural Odaia Turcului și cu faza I C₄ a culturii Monteoru cf. Ciugudean 1996, 255; 1996a, fig. 96. Vezi și Vulpe 1989-1990, 105 și urm.; Schuster 1997, 125, 156 și urm.

24. Roman 1986, 31.

25. Tončeva 1981, 54, fig. 18/9.

26. Tončeva 1981, 50. Compară, de pildă, fig. IV/2 la noi, cu Tončeva 1981, fig. 10/1.

27. Tončeva 1981, 49, fig. 7/19.

28. Tončeva 1981, 51, fig. 11.

29. Așezarea Ezerovo II corespunde în spațiul românesc, *grosso modo*, orizontului Coțofeni II-III, cf. Nikolova 1996, 81. Notăm totuși că, pe lângă referirile mai vechi (Roman 1976, 57; Roman 1982, 403, nota 1), în ultimul timp s-au făcut frecvent trimiteri la elemente de sorginte Cenavoda II-Foltești și Ezero prezente în sinteza bronzului timpuriu din centrul și sud-vestul Transilvaniei cf. Ciugudean 1996, 254; 1996a, 95, 142 și urm.; 1997, 6; 1997a, 18 și urm. La acestea am adăuga și orizontul Ezerovo II cu elemente asemănătoare. De altfel, moșteniri de tradiție Ezero și Ezerovo au mai fost sesizate și pe un alt palier cronologic și cultural, în etapa Monteoru IC_{4c} cf. Roman 1986, 34.

30. Rotea 1993, 75, pl. X/3; Ciugudean 1996a, 42, 98, fig. 49/3; 1997, 31, nr. 31.

așezarea Coțofeni târzie de la Șincai³¹, de unde sunt cunoscute și alte piese arheologice puse în legătură cu bronzul timpuriu³². Nici torțile plasate asimetric și nici procedeul de supraînălțare a lor nu pot constitui însă criterii cronologice și culturale, deoarece ele sunt documentate la orizonturi cronologice și în medii culturale diferite³³.

Există însă și o altă posibilitate de apartenență culturală a pieselor de la Crăciunești. Pentru spațiul românesc cele mai numeroase descoperiri de vase cu torți asimetrice aparțin grupului cultural Roșia, atestat în vestul țării³⁴. Deși strachina de la Crăciunești nu apare ca formă ceramică în tipologia grupului Roșia, vasul se încadrează definiției generale a acestui tip de descoperiri. Ne referim nu numai la torțile inegale plasate asimetric, ci și la asimetria evidentă a vasului sau la vizibila "ștrangulare" a pereților spre partea inferioară³⁵. Tot în mediul Roșia sunt documentate și ceștile cu corpul în formă de pară, cu buza îngroșată la exterior formând o "manșetă", fără a avea însă torțile supraînălțate³⁶.

Și fragmentul ceramic cu profil în formă de S din Peștera "Csürok" (pl. IV/6) ar putea fi alăturat celorlalte vase în discuție³⁷. Castroanele cu gât scurt, buza evazată și corp bombat, formând un profil în S, apar frecvent în repertoriul ceramic al culturii Makó, oferind cele mai bune analogii pentru fragmentul de la Crăciunești³⁸.

Acest tip de vas are unele asemănări cu fragmente ceramice aparținând manifestărilor de tip Livezile, pentru care au fost citate analogii în mediul Makó³⁹. Există asemănări și cu descoperiri din mediul grupului Roșia⁴⁰, pentru care au fost remarcate legături tot cu ceramica specifică pentru cultura Makó⁴¹.

31. Lazăr 1978, 38, pl. III/2. O amforă cu torți plasate asimetric dar egale, atribuită grupului Livezile, a fost descoperită în tumulul II de la Țelna – "Rupturi", cf. Ciugudean 1996a, 72, 86, fig. 38/11.

32. Roman și Némethi 1986, 230; Ciugudean 1996a, 94.

33. Procedeul de supraînălțare a torților a fost frecvent folosit atât în culturile perioadei de tranziție cât și în perioada timpurie a epocii bronzului, astfel încât o discuție asupra acestei probleme credem că este superfluă. Pentru torțile asimetrice vezi, de pildă, Roman și Némethi 1986, 230; 1990, 35. Și în acest caz exemplele sunt numeroase. O abordare mai largă a acestui tip de vase și a problematicii legate de ele la Kalicz-Schreiber 1991, 19 și urm., pl. 13-20.

34. Roman 1981, 165, pl. 5/1-2, 5, 6/1-8; Roman și Némethi 1986, 218 și urm., fig. 10-17; 1990, 35; Emödi 1985, 123-144; Halasi și Emödi 1985, 232-234; Ciugudean 1997, 9.

35. Emödi 1985, 140 și urm.; Roman și Némethi 1986, 218 și urm.

36. Emödi 1985, 126; Roman și Némethi 1986, fig. 17/6,10.

37. Vezi supra nota 13.

38. Vezi, de pildă, Némethi 1979, 533, fig. 2/5, 3/4.

39. Ciugudean 1996a, 82 și urm., fig. 12/5, 22/6; în așezarea de la Cetea "La Pietri" sunt documentate și ceștile cu toartă supraînălțată ca și aplicațiile sub forma unor butoni conici, cf. Ciugudean 1996a, 84, fig. 22/10-12.

40. Emödi 1985, fig. 20/88.

41. Emödi 1985, 141; Roman și Némethi 1986, 229, nota 102.

Descoperirile din Ungaria și Voivodina asemenea celor din grupa Roșia au fost reunite de F. Horváth sub denumirea de "materiale de tip Ada"⁴². Dintre acestea descoperirile de la Hajdukovo și Nosa din Voivodina par mai apropiate de materialele noastre. De la Hajdukovo provine un vas cu torți asimetrice și o strachină cu corp bombat, gât scurt și buză evazată, ornamentată cu un buton conic⁴³. Tot acolo și la Nosa au fost descoperite cești cu corpul în formă de pară și marginea îngroșată la exterior⁴⁴. Deși nu au gâtul la fel de zvelt și torți supraînălțate, piesele sunt asemănătoare exemplarului de la Crăciunești⁴⁵.

Un castron similar provine dintr-un mormânt de la Röske, inclus inițial între descoperirile de tip Beba Veche-Pitvaros⁴⁶, iar mai apoi asemănat cu descoperirile grupului Ada⁴⁷.

Apartenența culturală a materialelor de la Crăciunești pare a fi susținută și de locul de descoperire a vaselor, deoarece artefactele atribuite grupului cultural Roșia provin din peșteri. O bună parte a pieselor sunt legate de practici funerare⁴⁸, situația fiind similară și pentru produsele grupei Ada⁴⁹. Atât purtătorii grupului cultural Roșia cât și cei ai grupei Ada practicau înhumarea în poziție chirchită, fapt care-i individualizează de manifestările culturale învecinate precum Makó, Nir, Glockenbecher, Nagyrév⁵⁰. Din acest punct de vedere, cele două grupuri par mai apropiate de manifestările Glina-Schneckenberg și Livezile.

În ceea ce ne privește, în lipsa unor informații mai precise este dificil să precizăm dacă și descoperirile de la Crăciunești fac parte dintr-un ritual funerar sau ele aparțin unei locuiri. Faptul că au fost descoperite și vase întregi ar acredita prima posibilitate.

Dacă apartenența ceramicii în discuție la grupul Roșia va fi validată de cercetări viitoare, ar fi interesant de știut care este poziția ei cronologică. Sunt plasate materialele de la Crăciunești la un orizont cronologic Coțofeni final sau, mai degrabă, se situează pe un palier temporal post Coțofeni? Reprezintă ele o manifestare culturală stabilă în zonă, sau doar o intruziune într-un spațiu locuit deja de alte comunități ale bronzului timpuriu?

Din punct de vedere cronologic, pentru cristalizarea grupului Roșia a fost presupusă inițial o perioadă sincronă cu Coțofeni III și o mai lungă evoluție contemporană în prima parte cu Makó timpuriu, Vučedol târziu, Schneckenberg B,

42. Horváth 1980-1981, 7-30.

43. Horváth 1980-1981, 13 și urm., pl. III/1, 3, IV/1, 3.

44. Horváth 1980-1981, 18, pl. VII/4, 6.

45. Vasul de la Nosa este însă identic, ca formă, cu ceașca de la Cicău, cf. supra, nota 30.

46. Bóna 1965, 25, pl. 5/15.

47. Horváth 1980-1981, 21, nota 50.

48. Emödi 1985, 143; Halasi și Emödi 1985, 232 și urm.; Roman și Némethi 1986, 228 și urm.; 1990, 35.

49. Horváth 1980-1981, 10 și urm.

50. Horváth 1980-1981, 26; Roman 1984, 268; Roman și Némethi 1986, 229 și urm.; 1990, 35.

Excepții sunt descoperirile de la Hajdukovo și, probabil, cele de la Hódmezővásárhely – Gorzsa, care provin din morminte de incinerare, cf. Horváth 1980-1981, 26; Kulcsár 1998, 39.

Glina III (Govora – “Runcuri”), Jigodin, iar în a doua etapă cu Nyírség, Makó târziu, Vinkovci timpuriu, Glina IV (Ostrovlul Corbului)⁵¹. Sincronismele citate plasau debutul grupului Roșia în faza IIa din cronologia propusă de P. Roman pentru bronzul timpuriu românesc⁵². Ulterior, ceramica șnurată din peșterile Igrița și Izbândiș a fost detașată net de descoperirile grupului Roșia, acestea din urmă fiind plasate la un orizont cronologic post Coțofeni⁵³, ceea ce corespunde subetapei IIb a bronzului timpuriu românesc⁵⁴.

Pe plan regional însă, în Câmpia Someșană, Crișana și Banat, unde apariția manifestărilor culturale specifice epocii bronzului înregistrează un decalaj față de cele din Muntenia Centrală și sud-estul Transilvaniei, cultura Makó, luată ca etalon, s-ar plasa în prima fază a bronzului timpuriu din zonă⁵⁵. Aceste regiuni sunt în strânse legături cu Ungaria, unde cultura Makó reprezintă prima cultură a epocii bronzului, fiind paralelizată, într-o primă fază, cu debutul culturii Somogyvár-Vinkovci și cu etapa finală a culturii Vučedol⁵⁶.

În același timp și cercetătorii maghiari plasează grupul Roșia în etapa a doua a bronzului timpuriu, sincronismul cu cultura Makó reducându-se astfel la o etapă mai târzie a acesteia. Deși nu există dovezi stratigrafice sincronismele citate sugerează pentru relațiile cu grupul Roșia o etapă post Vučedol, în paralel cu faza a doua a culturii Makó⁵⁷.

Situația este similară și pentru grupul Ada, indiferent dacă acesta reprezintă, asemeni descoperirilor de tip Roșia, o variantă a culturii Somogyvár-Vinkovci sau

51. Roman și Némethi 1986, 229 și urm.; 1989, 247.

52. Roman 1986, 31, fig. 7. În ultimii ani s-a încercat o adaptare a sistemului propus de Petre Roman și chiar au fost realizate sisteme de cronologie menite să ilustreze mai bine evoluția culturală regională în perioada timpurie a epocii bronzului. Vezi, în acest sens, Ciugudean 1991, 104 și urm., fig. 35; 1996a, 139 și urm., fig. 96; Rotea 1993, 65 și urm.; Gogâltan 1995, 55 și urm.; 1996, 43 și urm., mai ales 47; 1998, 195 și urm.; Gumă, 1997, 17 și urm. În ceea ce ne privește utilizăm sistemul cronologic propus de către P. Roman, deoarece el ne permite, într-o anumită măsură, o raportare de ansamblu, în cronologie relativă, la culturile bronzului timpuriu din spațiul românesc și de la Dunărea mijlocie. Având în vedere particularitățile zonale evidente, vom face raportările necesare și la sistemele regionale de cronologie sau cronologia propusă pentru bronzul timpuriu din Ungaria. Pentru diferențele existente între aceste sisteme de cronologie vezi Gogâltan 1998, 191 și urm. (tabel cronologic).

53. Roman et al. 1992, 189 și urm..

54. Roman 1986, 31, fig. 7.

55. Ciugudean 1991, fig. 35; Roman și Némethi 1990, 35; Némethi și Roman 1994-1995, 30; Gogâltan 1995, 56 și urm.; 1996, 44 și urm.; 1998, 195; Gumă 1997, 21 și urm.

56. Cu privire la cronologia culturii Makó vezi, de pildă, Bándi 1981, 25, pl. 12; Ecsedy, 1981, 68 și urm.; Kalicz 1982, 128, fig. 1, 6; Kalicz-Schreiber 1982, 139 și urm., fig. 1, 2; Bándi 1982, 165 și urm., fig. 1; Tasić 1984, 11; Kalicz 1984, 98 și urm.; Schreiber-Kalicz 1984, 168 (Chronologische Tabellen); Schreiber 1984, 33 și urm.; Schreiber-Kalicz 1994, fig 15; Bóna 1992, 16, 40-41 (Zeittabelle); Machnik 1989-1990, pl. III; Machnik 1991, 58 și urm., mai ales 76; Koós 1998, fig. 2.

57. Bóna 1992, 16; Koós 1998, fig. 2; Kulcsár 1998, 37. Pentru zona de vest a României a fost propusă chiar o poziție cronologică mai târzie a grupului Roșia, plasat în etapa a doua a bronzului timpuriu, la un orizont post Makó cf. Ciugudean 1991, 108, fig. 35; Gogâltan 1996, 47.

un grup cultural independent⁵⁸, poziția sa cronologică fiind plasată, cel mai devreme la sfârșitul fazei I a bronzului timpuriu din Ungaria⁵⁹, în vreme ce I. Bóna indică apartenența sa la faza a II-a⁶⁰.

Cu toate acestea, în ceea ce privește zona de vest și sud-vest a României, raporturile stratigrafice și cronologice între cultura Makó și grupul Roșia, ca și relațiile cu manifestările Somogyvár-Vinkovci sunt încă neclare, remarcându-se "un fel de simultaneitate și succesiune"⁶¹.

Având în vedere cele de mai sus, credem că materialele de la Crăciunești pot fi plasate, teoretic, cel mai devreme la sfârșitul fazei IIa (după P. Roman), fiind probabilă însă o poziție cronologică mai târzie (IIb). Cuantificat în sistemele regionale de cronologie piesele ceramice de la Crăciunești se situează la începutul bronzului timpuriu II (BT II) din centrul și sud-vestul Transilvaniei⁶², respectiv în subetapa IIa (EBA IIa), în raport cu bronzul timpuriu din Banat⁶³. În plan concret, descoperirile de la Crăciunești ar putea să reprezinte o "pană" culturală între descoperirile Coțofeni finale sau, eventual, Livezile și faza "clasică" a grupului cultural Șoimuș.

Rămâne de văzut dacă viitoare descoperiri vor certifica apartenența materialelor de la Crăciunești la grupul cultural Roșia sau ele vor putea fi încadrate uneia dintre manifestările culturale ale bronzului timpuriu definite deja pentru centrul și sud-vestul Transilvaniei.

Și fragmentul ceramic decorat cu Bessenstrich descoperit în Peștera "Șura" ridică unele probleme. Teoretic, el ar putea fi atribuit orizontului de tip Gornea-Orlești, dar în lipsa altor descoperiri asemănătoare, nu putem susține o încadrare culturală și cronologică mai strictă. Din descoperiri întâmplătoare și din cercetarea arheologică efectuată în Peștera "Șura de mijloc", provin alte câteva piese atribuite bronzului timpuriu⁶⁴. Este vorba despre un vas cu corp bombat la partea superioară, umăr pronunțat pe care se află patru toțițe de aceleași dimensiuni dar plasate puțin asimetric pe diametrul maxim, gât scurt, ușor tronconic⁶⁵. De asemenea, din cercetările sistematice provin câteva fragmente atribuite bronzului timpuriu. Nu excludem posibilitatea ca aceste materiale să aparțină unui orizont cronologic contemporan cu descoperirile din Peștera "Balogu". Totuși, vasul amintit este

58. Horváth 1980-1981, 28; Tasić 1984, 16. Vezi și Machnik 1991, 131; Bóna 1992, 15; Ciugudean 1997, 10.

59. Szabó 1994, fig. 1; Kulcsár 1998, 40.

60. Bóna 1992, 16, 40-41 (Zeittabelle).

61. Kulcsár 1998, 34. Situația este identică în nord-vestul României unde raporturile cronologice dintre culturile Makó și Nir (Nyírség) sunt departe de a fi lămurite, cf. Kacsó 1997, 431.

62. Ciugudean 1996a, 78, fig. 96.

63. Gogâltan 1996, 47.

64. Ciugudean 1996a, 43, nr. 22.

65. Andrițoiu 1978, 61, fig. 3.

asemănător ca formă cu urna din mormântul 12 al necropolei de incinerare de la Bratei⁶⁶. Descoperirile de la Bratei au fost atribuite de către Petre Roman etapei a treia a bronzului timpuriu⁶⁷, dar recent, autoarea cercetărilor a inclus necropola în perioada de tranziție spre epoca bronzului⁶⁸. Caracteristicile materialului arheologic îndreptățesc, în opinia noastră, atribuirea sa epocii timpurii a bronzului.

Câteva discuții suscită și ceramica provenită de la Turda. Din hotarul localității sunt semnalate, în câteva locuri, fragmente ceramice preistorice și topoare de cupru⁶⁹. Acestea ar putea certifica existența unei locuiri de la începutul epocii bronzului, cu atât mai mult cu cât în regiunea învecinată au fost identificate numeroase descoperiri aparținând bronzului timpuriu.

În ceea ce privește fragmentele ceramice în discuție, este greu de spus dacă ele aparțin grupului Copăceni, definit în această zonă⁷⁰, sau unei alte manifestări culturale. Elemente de decor precum "manșete", proeminente alungite, brâie dispuse orizontal sau vertical se regăsesc între produsele ceramice ale grupului Copăceni⁷¹. Există asemănări și cu ceramica grupului Șoimuș, deși factura materialelor de la Turda este diferită. Nu respingem nici ideea unei posibile filiații cu ceramica fazei B a culturii Schneckenberg. În lipsa altor precizări, menținem încadrarea largă a pieselor în perioada timpurie a epocii bronzului.

Deși materialul arheologic este redus numeric, câteva considerații necesită și piesele cu loc de descoperire necunoscut. O primă remarcă ce se impune este faptul că lipsa unor informații despre locul de proveniență nu îndreptățește presupunerea că ele ar proveni din sud-vestul Transilvaniei⁷², dar nici nu exclude această ipoteză.

O analiză a ceramicii din lotul de la Deva relevă câteva caracteristici. Este vorba despre o ceramică de foarte bună calitate, bine arsă, de culoare cenușie. Fragmentele ceramice provin de la vase de mari dimensiuni. Toarta de tip tunel care a aparținut unei amfore, este singurul fragment decorat cu motiv textil (pl. VII/4). Celelalte piese sunt ornamentate fie cu striuri adânci dispuse neorganizat, în genul scoarței de copac (pl. VII/5-6), fie grupate sub forma unor fascicule verticale scurte, dispuse pe gâtul vasului (pl. VII/1). Un alt fragment are drept decor un brâu lat cu alveole rotunjite (pl. VII/3).

Ceramica ornamentată cu striuri și impresiuni textile (*Besenstrich und Textmuster*) este tipică pentru manifestările denumite Gornea-Orlești sau Iernut, integrate fazei a treia a bronzului timpuriu românesc. În ultimii ani această

66. Zaharia 1999, 56, fig. 2/5.

67. Roman 1981, 165; 1986, 45; Vezi, de asemenea, Baltag și Boroffka 1996, 379, nota 19.

68. Zaharia 1999.

69. RepCluj, 401 și urm, nr. 46, 52, 59, 60, 62.

70. Rotea 1993, 75 și urm.; 1995, 154 și urm.

71. Ciugudean 1996a, fig. 49-55.

72. Popa 1998, 53.

manifestare culturală a început să fie tot mai bine cunoscută, datorită repetatelor descoperiri ale unor astfel de materiale ceramice⁷³.

Această manieră de ornamentare caracterizează însă un orizont cultural cronologic mai larg care include complexele de tip Jevišovice B, faza mai nouă a grupei Nyírség – Zatin, Nagyrév târziu, Hatvan. Decorul cu striuri se perpetuează în cadrul manifestărilor definite drept Mureș I, Verbicioara I, Vatina timpurie, Balta Sărată I, Otomani, Wietenberg I (A), Tei⁷⁴.

Factura, formele vaselor și maniera de ornamentare a pieselor de la Deva este asemănătoare celor din mediul Nagyrév târziu – Hatvan.

Vasele ornamentate cu striuri adânci au fost descoperite frecvent în complexele arheologice târzii ale culturii Nagyrév, în special în depunerile funerare de tip Szigetszentmiklós și Kulcs⁷⁵, inciziile luând uneori forma unor fascicule dispuse pe corpul vasului, asemeni celor de la Deva⁷⁶.

Bune analogii pentru piesele de la Deva se regăsesc între produsele ceramice aparținând culturii Hatvan. Striurile și impresiunile textile constituie elemente decorative de bază ale culturii Hatvan⁷⁷. Striurile adânci se regăsesc frecvent pe această ceramică⁷⁸, fiind documentate și striurile scurte dispuse pe gâtul recipientelor, într-o manieră asemănătoare celor de la Deva⁷⁹.

Ornamentele textile de gen "fagure" sunt caracteristice pentru cultura Hatvan, dar dacă situația stratigrafică de la Tiszaluk – *Dankadomb* este reală, atunci acest tip de decor este documentat încă la un orizont Nyírség (groapa VI/α, 11-13 Spatenstich)⁸⁰. În ceea ce privește asemănările dintre descoperirile de la Tiszaluk și piesele din lotul de la Deva, cele mai bune analogii se remarcă în orizontul atribuit primei etape (1a) a fazei timpurii din evoluția culturii Hatvan (II/a Schicht – 7-10 Spatenstich)⁸¹.

Un punct de referință obligatoriu în analiza ceramicii din lotul devean este stratul B din tell-ul de la Tószeg (nivele g-o), coresponzător culturii Hatvan⁸². Decorul

73. Din bibliografia referitoare la acest orizont cultural-cronologic notăm: Horedt 1968, 105; Boroneanț, 1971; Roman 1980, 18; 1981, 166; 1984; 1985, 121, 1986, 31 și urm.; 1988; Roman și Némethi, 1986; 1989; Ciugudean 1986, 81; 1991, 111; 1996a, 78 și urm.; 1997, 10; 1998, 70 și urm.; Lazarovici 1977, 26, 90; 1987; 1997, 15 și urm.; 1998; Petre Govora 1986, 165; 1988; 1995, 38 și urm.; Gogâltan 1993; 1995, 57 și urm.; 1996, 46 și urm.; Rotea 1993, 84; Gumă 1997, 26 și urm.; Căvruc și Căvruc 1997; Popa 1998.

74. Roman 1980, 18; 1981, 166; 1985, 120 și urm.; Roman și Némethi, 1986, 216 și urm.; Petre Govora 1995, 40; Gumă 1997, 32 și urm.; Popa 1998, 75..

75. Vezi Schreiber 1972, 163 și urm., fig. 8/4-6, 8-9, 9/4, 6; Kalicz-Schreiber 1981, 84, pl. 9/4-6, 10/1, 7; 1982, 146, fig. 8/17-19; Schreiber 1984, fig. 8/17-19; Schreiber-Kalicz 1984, pl. XLIX/15, L/1, 4, 8 etc.

76. Schreiber 1972, fig. 9/5, 7; Kalicz-Schreiber 1981, pl. 6/12, 9/5, 7; Schreiber-Kalicz 1984, pl. L/6.

77. Kalicz 1968, 154-155; 1984a, 198-199.

78. Kalicz 1984a, pl. LII/25, LIII/3, 7-8, LIV/13, 16.

79. Kalicz 1984a, pl. LII/16, LIV/15.

80. Kalicz 1968, 73, 114, 164 și urm., pl. XXVIII-XXXV; vezi Roman și Némethi 1986, 214.

81. Kalicz 1968, 114, 164-165, pl. XXVI-XLII; 1984, 201.

82. Mozsolics 1952. 54-55, fig. 3.

realizat prin striuri, fie în genul scoarței de copac, fie cu un început de ordonare motivistică există în toate nivelele, iar ornamentele textile sau torțile tubulare sunt frecvente⁸³. Ornamente identice cu cele de la Deva se regăsesc și între descoperirile mai vechi de la Tószeg⁸⁴.

Din punct de vedere cronologic contemporaneitatea dintre faza târzie a culturii Nagyrév și prima fază a culturii Hatvan este asigurată de numeroase descoperiri de forme și ornamente tipice pentru cele două culturi în complexe comune⁸⁵. Legăturile dintre cele două manifestări culturale îmbracă uneori forma unor mixturi de material așa cum este cazul în cuprinsul primelor nivele (I-o) ale stratului B de la Tószeg⁸⁶.

În sistemul cronologic al bronzului timpuriu din Ungaria, culturile Nagyrév și Hatvan ocupă faza a treia (FB 3a-b), evoluția culturii Hatvan extinzându-se și în prima etapă a bronzului mijlociu⁸⁷. Această fază a bronzului timpuriu este plasată de N. Kalicz la nivelul etapei Reinecke A₁⁸⁸.

Dacă cercetările viitoare vor certifica proveniența pieselor aflate în colecția muzeului devean din zona de sud-vest a Transilvaniei, atunci ele ilustrează, în opinia noastră, alături de amforeta cu decor textil de la Teiuș⁸⁹, un orizont distinct al descoperirilor de tip lernut⁹⁰, iar analogiile citate confirmă, încă odată, sincronismul acestora cu orizontul cultural – cronologic Nagyrév târziu – Hatvan timpuriu. Aceste materiale arheologice nu depășesc faza Reinecke Bz A₁⁹¹, astfel încât atât din punct de vedere tipologic cât și cronologic ele aparțin încă bronzului timpuriu.

Piese prezentate contribuie la completarea repertoriului descoperirilor din bronzul timpuriu, aducând totodată noi precizări privitoare la complexitatea acestei perioade în zona de sud-vest a Transilvaniei.

83. Mozsolics 1952, pl. VII-XIX.

84. Schalk 1981, 89, pl. 17/15, 32. Potrivit împărțirii bipartite a stratului B de la Tószeg, exemplele citate aparțin palierului stratigrafic B II, plasat de către E. Schalk la nivelul etapei Reinecke Bz A₂ de început, cf. Schalk 1981, 96.

85. Kalicz 1968, 179; 1984a, 202-203; Schreiber-Kalicz 1984, 162 și urm..

86. Mozsolics 1952, 45-48; Kalicz 1968, 179; Vezsi și Roman 1984, 271; Roman și Némethi 1986, 216.

87. Pentru cronologie vezi, de pildă: Kalicz 1982, 129 și urm., fig. 1, 8-9; 1984a, 191 și urm.; Schreiber-Kalicz 1982, 146 și urm., fig. 1, 4; 1984, 161 și urm. (Chronologische Tabelle); 1994, fig. 15; Bona 1992, 16-17, 40-41 (Zeittabelle).

88. Kalicz 1982, 129.

89. Ciugudean 1986, 81, fig. 8/7; 1991, 111; 1996a, 69 și urm., fig. 86/9.

90. Atribuirea acestor piese fazei incipiente a culturii Wietenberg cf. Ciugudean 1996a, 112; Popa 1998, 73, 79, este dificil de susținut, în stadiul actual al cercetărilor, având în vedere faptul că singurul fragment cu decor textil descoperit în context Wietenberg, la Oarța de Sus (jud. Maramureș), este considerat import din mediul Hatvan cf. Boroffka 1994, 286.

91. În cronologia românească, etapa a treia a bronzului timpuriu, în parte precede, iar în parte este contemporană cu faza Reinecke Bz A₁. Vezsi, în acest sens, Roman 1986, 32; Ciugudean 1996a, 145; Gumă 1997, 36 și urm.

ARTEFACTS CONCERNING THE EARLY BRONZE AGE IN THE DEVA'S MUSEUM COLLECTION

Abstract

This study is aimed at identifying some artefacts lit in the archaeological collection belonging to the Deva museum. It is a matter of ten settlements with discoveries concerning the Early Bronze Age. Among these archaeological materials from the Hunedoara places: Ardeu, Băița, Cârjiți, Măgura, Streisângeorgiu, Turdaș and also Berghin (the Alba County) there are illustrative of the cultural group of Șoimuș from the Early Bronze Age. The new seven settlements with archaeological discoveries of the Șoimuș type throw light upon this manifestation and tend to defining its spreading area.

According to the scanty number of potsherds, the other three aspects of the materials cannot be bestow on for a certainty of an archaeological culture. Crăciunerști's pottery laid analogies in groups such as: Roșia, Copăcenii and Livezile.

The some potsherds from Turda have got common ornaments for the cultural manifestation of the Early Bronze Age. There is some appropriations of the Șoimuș Group and of the Schneckenberg Culture.

The last plot of the materials which the place of the ferreting out is unknown, it consist from artefacts decorated in the specific features of the Early Bronze Age. The decoration lies in the striations and textil prints, ornament found within the framework of the cultural extent: Nagyrév, Hatvan, Gornea-Orlești-Iernut. From the typological and chronological point of view these artefacts can be assigned to the Early Bronze Age.

LIST OF ILLUSTRATION

PI. I. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Ardeu (1-3); Băița (4-9); Măgura (10-12).

PI. II. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Turdaș (1-9).

PI. III. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Turdaș (1-8).

PI. IV. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Crăciunești – Cave "Balogu" (1-5); Cave "Csűrok" (6).

PI. V. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Streisângeorgiu (1-7).

PI. VI. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Streisângeorgiu (1-3); Turda (4-6); Măgura (7); Berghin (8); Cârjiți (9).

PI. VII. Sherds belonging of the Early Bronze Age: Unknown place (1, 3-6); Crăciunești – Cave "Șura" (2) (4 after C. I. Popa).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

Andrițoiu 1977 – I. Andrițoiu, *Constituirea și dezvoltarea colecției de arheologie a Muzeului județean Hunedoara – Deva*, în *Sargetia*, XIII, 1977, 549-560.

Andrițoiu 1978 – I. Andrițoiu, *Descoperiri arheologice la Crăciunești (com. Băița, jud. Hunedoara)*, în *Apulum*, XVI, 1978, 55-71.

Andrițoiu 1992 – I. Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului. BiblThr II*, București, 1992.

Baltag și Boroffka 1996 – Gh. Baltag, N. Boroffka, *Materiale arheologice preistorice de la Albești, jud. Mureș*, în *SCIVA*, 47, 4, 1996, 375-394.

Bándi 1981 – G. Bándi, *Über die Entstehung der Frühbronzezeitlichen Zivilisation*, în *FBKN*, 21-28.

Bándi 1982 – G. Bándi, *Die terminologischen und relativchronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn*, în *Acta X SINBE*, 165-181.

Bándi 1984 – G. Bándi, *Die Somogyvár-Vinkovci-Kultur*, în *KFKNB*, 125-132.

Bóna 1965 – I. Bóna, *The Peoples of southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary*, în *AlbaRegia*, IV-V, 1963-1964 (1965), 17-63.

Bóna 1992 – I. Bóna, *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn*, în *Bronzezeit in Ungarn*, 9-41.

Boroffka 1994 – N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Teil 1-2, Bonn, 1994.

Boroneanț 1971 – V. Boroneanț, *Gornea-Vodneac, un nou aspect al epocii bronzului descoperit în zona Porților de Fier*, în *RevMuz*, VIII, 1, 1971, 5-12.

Cavruc și Cavruc 1997 – V. și G. Cavruc, *Așezarea din epoca bronzului timpuriu de la Zoltan*, în *Angustia*, 2, 1977, 157-172.

Ciugudean 1986 – H. Ciugudean, *Grupul tumular Bedeleu și câteva considerații privind epoca timpurie a bronzului în vestul Transilvaniei*, în *Apulum*, XXIII, 1986, 67-82.

Ciugudean 1988 – H. Ciugudean, *O așezare din epoca timpurie a bronzului la Alba Iulia*, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 15-22.

Ciugudean 1991 – H. Ciugudean, *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoia, jud. Alba*, în *PZ*, 66, 1, 1991, 79-114.

Ciugudean 1996 – H. Ciugudean, *The Early Bronze Age in central and south-western Transylvania (I)*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, Bucharest, 1996, 254-255.

Ciugudean 1996a – H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei. BiblThr.* XIII, București, 1996.

Ciugudean 1997 – H. Ciugudean, *The Early and Middle Bronze Age in Transylvania. General view*, în *The Bronze Age civilization in Transylvania*, Alba Iulia, 1997, 5-15.

Ciugudean 1997a – H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania. BiblMA VII*, Alba Iulia, 1997.

Ciugudean 1998 – H. Ciugudean, *The Early Bronze Age in Western Transylvania*, în *EMBACB, BiblMA VIII*, Alba Iulia, 1998, 67-84.

Ecsedy 1981 – I. Ecsedy, *Angaben zur Frage der Somogyvár-Vinkovci-Kultur*, în *FBKN*, 67-78.

Emödi 1985 – I. Emödi, *Asupra începutului epocii bronzului în Bihor*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 123-144.

Firczak 1988-1991 – Gh. Firczak, *Societatea de Istorie și Arheologie a Comitatului Hunedoara. Primii ani de activitate*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, 823-838.

Gogâltan 1993 – F. Gogâltan, *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, 51-64.

Gogâltan 1995 – F. Gogâltan, *Die Frühe Bronzezeit im Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*, în *Thraco-Dacica*, XVI, 1995, 55-79.

Gogâltan 1996 – F. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*, în *YougDanBas*, 43-68.

Gogâltan 1998 – F. Gogâltan, *Early and Middle Bronze Age Chronology in south-west Romania. General aspects*, în *EMBACB*, 191-212.

Gogâltan și Florea 1994 – F. Gogâltan, G. Florea, *Săpături arheologice la Gligorești (Jud. Cluj) – 1990*, în *Apulum*, XXXI, 1994, 9-38.

Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, *BHAB V*, Timișoara, 1997.

Halasi și Emödi 1985 – G. Halasi, I. Emödi, *Descoperire arheologică în peștera Izbucul Topliței*, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, 232-234.

Horedt 1968 – K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, în *Apulum*, VII/1, 1968, 103-116.

Horváth 1980-1981 – F. Horváth, *Ada-type artifacts of the Early Bronze Age in the southern Alföld*, în *MFME*, 1980-1981, 7-30.

Iordan et al. 1974 – I. Iordan, P. Gâștescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974.

Kacsó 1997 – C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord-vestul Transilvaniei. Descoperirile Makó de la Ciumești, Berea și Foeni*, în *ActaMN*, XXXIV, 1997, 425-434.

Kalicz 1968 – N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, ArchHung XLV, Budapest, 1968.

Kalicz 1982 – N. Kalicz, *Die terminologischen und chronologischen Fragen der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn*, în *Acti X SINBE*, 117-137.

Kalicz 1984 – N. Kalicz, *Die Makó-Kultur*, în *KFKNB*, 93-108.

Kalicz 1984a – N. Kalicz, *Die Hatvan-Kultur*, în *KFKNB*, 191-218.

Kalicz-Schreiber 1981 – R. Kalicz-Schreiber, *Möglichkeiten zur feineren Gliederungen der Nagyrév-Kultur in Budapest*, în *FBKN*, 81-86.

Kalicz-Schreiber 1982 – R. Kalicz-Schreiber, *Die terminologischen und chronologischen Probleme der Frühbronzezeit in Mittelungarn*, în *Acti X SINBE*, 139-152.

Kalicz-Schreiber 1991 – R. Kalicz-Schreiber, *A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a korabronz korban – (Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár-Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit)*, în *BudRég*, 28, 1991, 9-21.

Kalicz-Schreiber 1994 – R. Kalicz-Schreiber, *Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur*, în *Zalai Múzeum*, 5, 1994, 39-59.

Koós 1998 – J. Koós, *Grabungen auf neuen Fundstellen der Makó-Kultur in Nordostungarn*, în *EMBACB*, 7-30.

Kulcsár 1998 – G. Kulcsár, *The Distribution of the Makó Culture in south-eastern Hungary*, în *EMBACB*, 31-54.

Lazarovici 1977 – Gh. Lazarovici, *Gornea. Preistorie. Caiete Banatica V* (Seria arheologie), Reșița, 1977.

Lazarovici 1987 – Gh. Lazarovici, *Contribuții la cunoașterea începutului epocii bronzului în Banat și Transilvania*, în *SympThrac*, V, 1987, 84-85.

Lazarovici 1997 – Gh. Lazarovici, *About the Early Bronze from Transylvania*, în *Angustia*, 2, 1997, 9-36.

Lazarovici 1998 – Gh. Lazarovici, *Încă o dată despre ceramica de la Gornea-Vodneac. Legăturile sale cu Transilvania și alte zone*, în *Angustia*, 3, 1998, 41-57.

Lazăr 1978 – V. Lazăr, *Așezarea Coțofeni de la Șincai (județul Mureș)*, în *Marisia*, VIII, 1978, 35-56.

Machnik 1989-1990 – J. Machnik, *Aus des Studien die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturcomplexes in Mittel- und Südosteuropa*, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, 95-104.

Machnik 1991 – J. Machnik, *The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin. Archaeological Sciences*, Bradford, 1991.

Mozsolics 1952 – A. Mozsolics, *Die Ausgrabungen in Tószeg im Jahre 1948*, în *ActaArchHung* II, 1952, 35-68.

Nikolova 1996 – L. Nikolova, *On the incrustated ceramics from the Early Bronze Age settlement Dubene (In the Light of the 1992-1995 Investigations)*, în *YougDanBas*, 81-93.

Németi 1979 – I. Németi, *Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolț (jud. Satu Mare)*, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, 527-536.

Németi și Roman 1994-1995 – I. Németi, P. I. Roman, *Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României. Grupul cultural Sanislău*, în *StComSatuMare*, XI-XII, 1994-1995, 25-32.

Petre-Govora 1986 - Gh. Petre-Govora, *Asupra problemelor culturii Glina în nord-estul Olteniei*, în *Thraco-Dacica*, VII, 1986, 154-166.

Petre-Govora 1988 - Gh. Petre-Govora, *Descoperiri arheologice din Oltenia privind epoca timpurie a bronzului*, în *Thraco-Dacica*, IX, 1-2, 1988, 137-148.

Petre-Govora 1995 – Gh. Petre-Govora, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Rm. Vâlcea, 1995.

Popa 1998 – C. I. Popa, *Noi descoperiri aparținând bronzului timpuriu în bazinul mijlociu al Mureșului și câteva considerații privind etapa finală a acestei perioade în Transilvania*, în *Apulum*, XXXV, 1998, 47-86.

RepAlba – *Repertoriul arheologic al județului Alba* (red. V. Moga și H. Ciugudean). *BibIMA* II, Alba Iulia, 1995.

RepCluj – I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliu, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al județului Cluj. BibIMN V*, 1992.

Roman 1976 – P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.

Roman 1980 – P. I. Roman, *Substratul cultural al bronzului tracic*, în *ActaHargitensia*, II, 1980, 13-21.

Roman 1981 – P. I. Roman, *Zur rumänischen Frühbronzezeit (Der Forschungsstand)*, în *FBKN*, 157-169.

Roman 1982 – P. I. Roman, *Raportul cronologic dintre Ezero și Troia în lumina cercetărilor de la nord de Balcani*, în *SCIVA*, 33, 4, 1982, 402-414.

Roman 1984 – P. I. Roman, *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începuturile culturii Otomani*, în *SCIVA*, 35, 3, 1984, 266-274.

Roman 1985 – P. I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului "tracic" în Oltenia*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 116-122.

Roman 1986 – P. I. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 37, 1, 1986, 29-55.

Roman 1988 – P. I. Roman, *Ostrovul Corbului (Rumänien) und Malé Kosihy (Tschechoslowakei)*, în *SIArch*, XXXVI, 1, 1988, 217-224.

Roman și Németi 1986 – P. I. Roman, I. Németi, *Perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii Bronzului în nord-vestul României*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, 198-232.

Roman și Némethi 1989 – P. I. Roman, I. Némethi, *Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomanen Periode in Nordwest-Rumänien*, în *Præhistorica*, 243-248.

Roman și Némethi 1990 – P. I. Roman, I. Némethi, *Epoca bronzului în nord-vestul României*, în *SympThrac*, VIII, 1990, 34-41.

Roman et al. 1992 – P. I. Roman, A. Dodd-Oprea, P. Janos, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas. Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Monographien III*, Mainz am Rhein, 1992.

Roska 1941 – M. Roska, *Az aeneolithikum kolozskorpadi I, jellegű emlékei Erdélyben*, în *KözlCluj*, I, 1941, 44-99.

Rotea 1993 – M. Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1993, 65-86.

Rotea 1995 – M. Rotea, *Grupul cultural Copăcenii*, în *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995, 154-157.

Schalk 1981 – E. Schalk, *Die frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Gröningen (Niederlande) und Cambridge (Grossbritannien)*, în *Dacia N.S.*, XXV, 1981, 63-130.

Schreiber 1972 – R. Schreiber, *A korabronzkor problémái Budapesten*, în *AE*, 99, 1972, 151-166.

Schreiber 1984 – R. Schreiber, *A korabronzkor időrendi kérdései Budapest Környékén és a Tisza vidékén*, în *BudRég*, 26, 1984, 33-48.

Schreiber-Kalicz 1984 – R. Schreiber-Kalicz, *Komplex der Nagyrév-Kultur*, în *KFKNB*, 133-190.

Schroller 1933 – H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933.

Schuster 1997 – C. F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare*, *BiblThr* XX, București, 1997.

Szabó 1994 – G. Szabó, *Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau*, în *ZalaiMúzeum*, 5, 1994, 61-70.

Tasić 1984 – N. Tasić, *Einleitung*, în *KFKNB*, 9-14.

Téglás 1888 – G. Téglás, *Újabb barlangok az Erdélyrészi érczhegység övéből*, *Közlemények*, XXIII, 1, 1888.

Téglás 1902 – G. Téglás, *Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig*, Budapest, 1902.

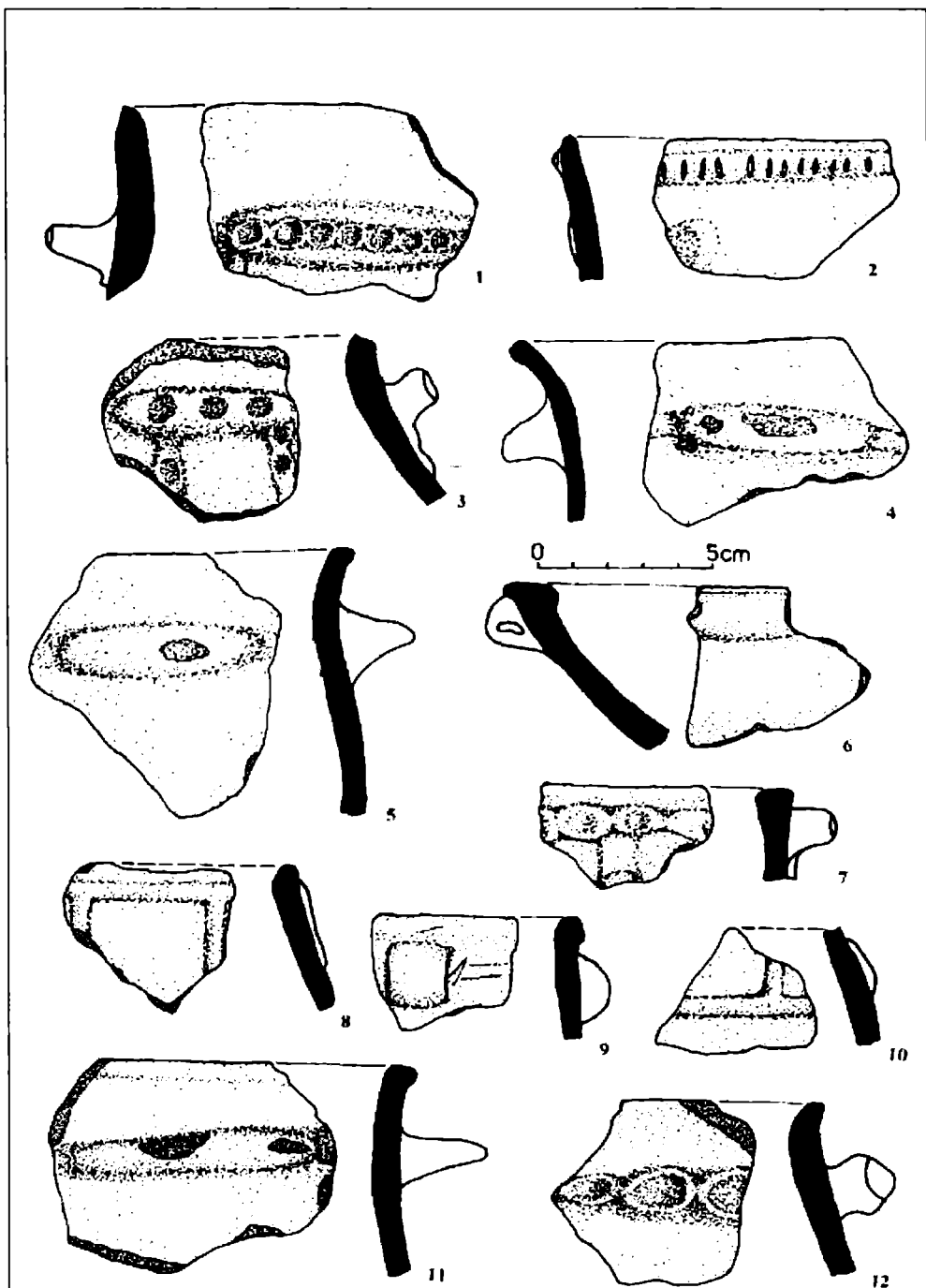
Tončeva 1981 – G. Tončeva, *Un habitat lacustre de l'âge du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ézérovó II)*, în *Dacia N.S.*, XXV, 1981, 41-62.

Tudor 1982 – E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, în *Dacia N.S.*, XXVI, 1982, 59-75.

Vulpe 1989-1990 – Al. Vulpe, *Neue Beiträge zur Chronologie und Kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donau-gebiet*, în *Starinar*, XL-XLI, 1989-1990, 105-111.

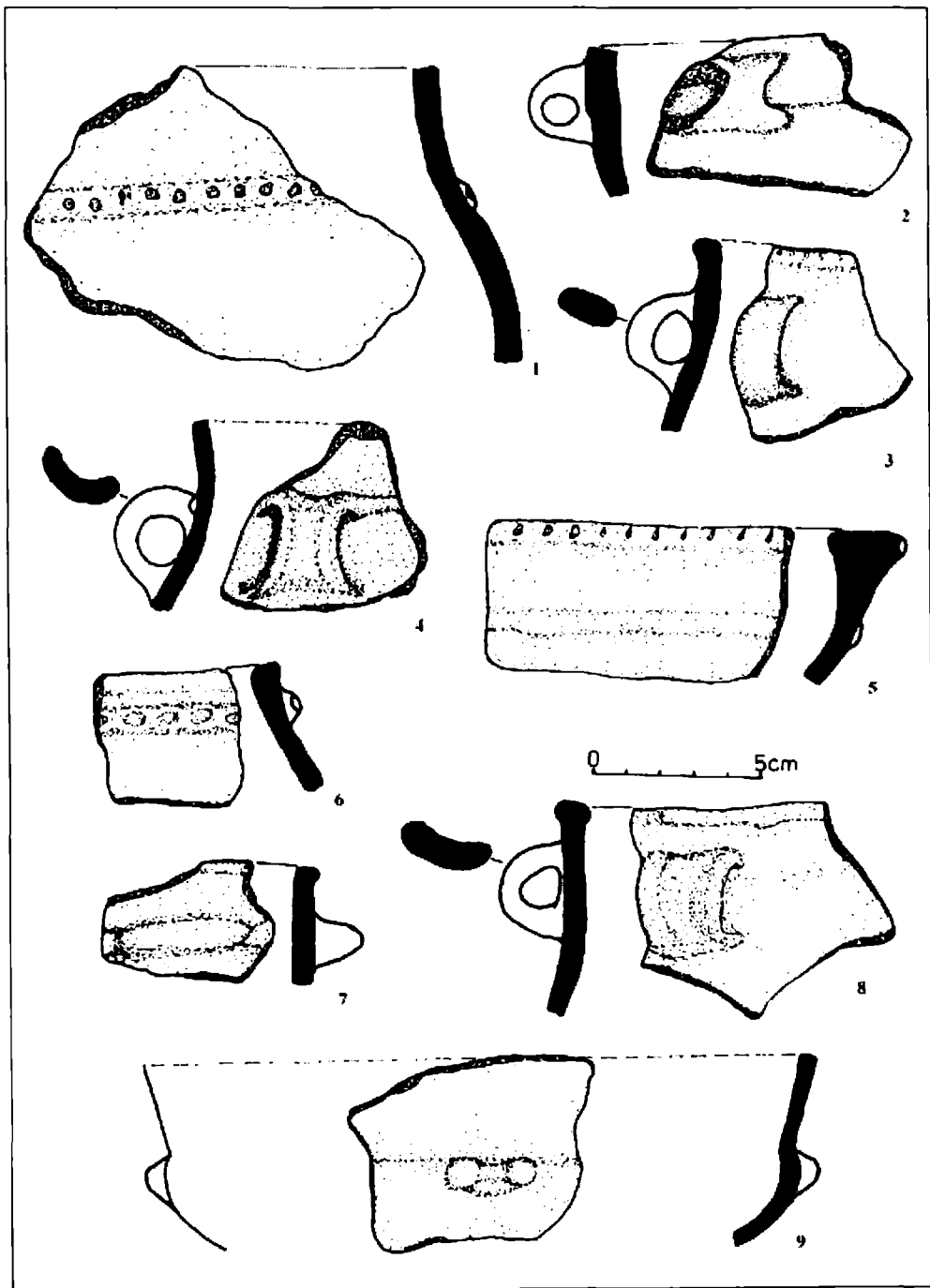
Wardegger 1988-1991 – N. Wardegger, *Premisele înființării și activității muzeului de veche în cadrul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara*, în *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, 393-412.

Zaharia 1999 – E. Zaharia, *Brandgräber der Übergangsperiode zur Bronzezeit aus Bratei (jud. Sibiu)*, în *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, N. Boroffka u. T. Soroceanu (Hrsg.), *Internationale Archäologie. Studia Honoria*, C. Dobiat u. K. Leidorf (Hrsg.), 7, Rahden/Westf., 1999, 53-58.

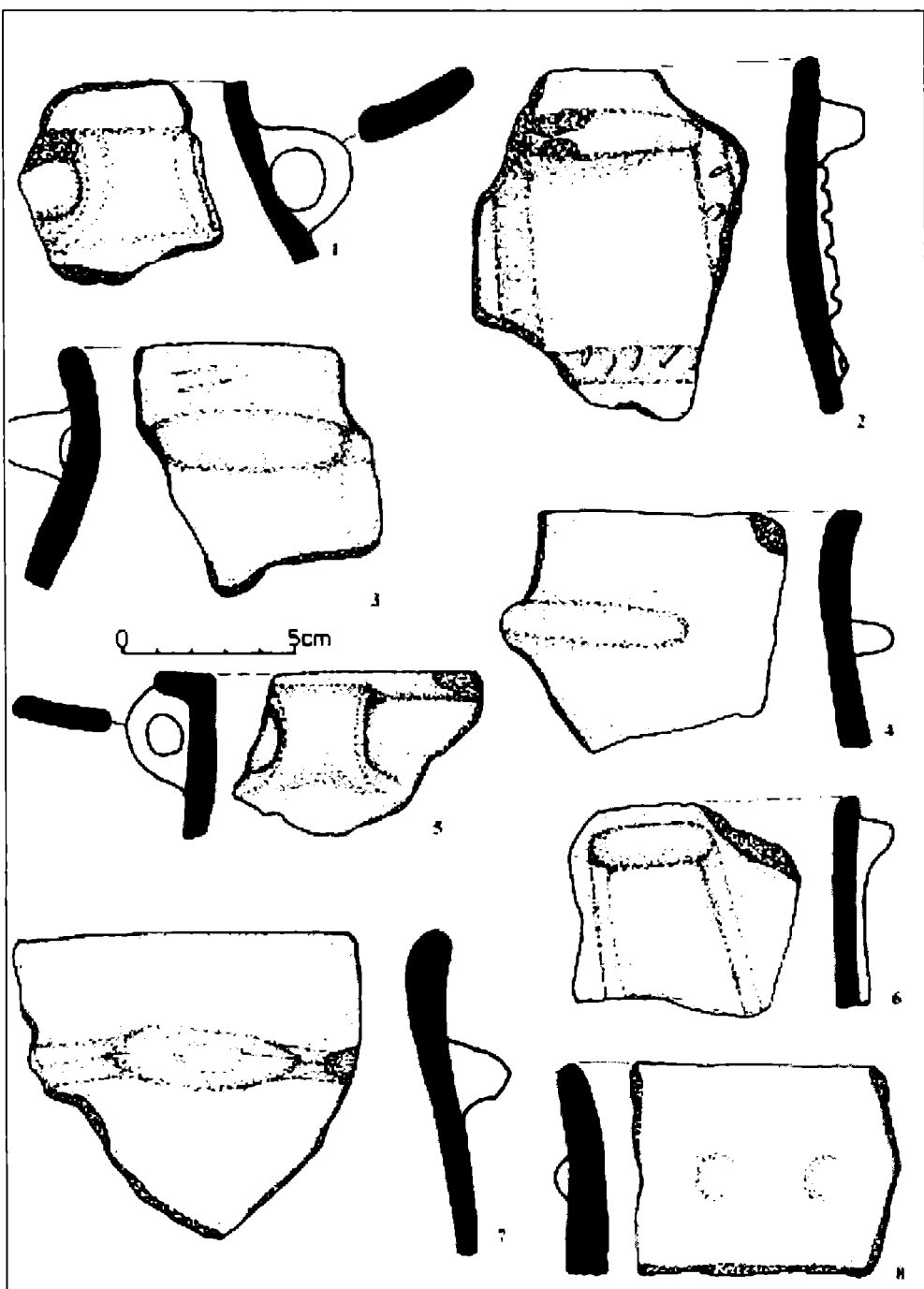

Pl. I

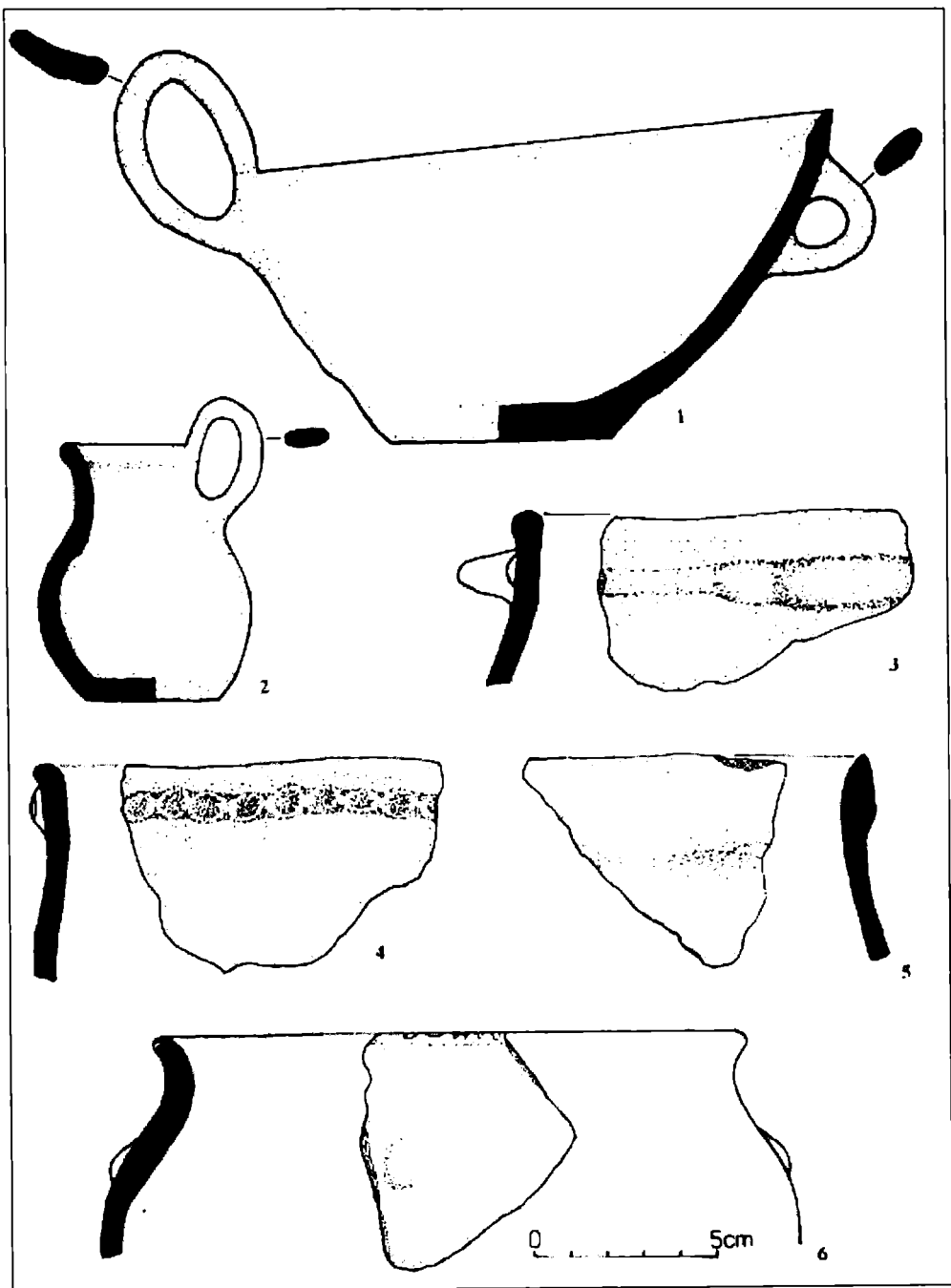
Pl. I. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Ardeu (1-3); Băița (4-9); Măgura (10-12).

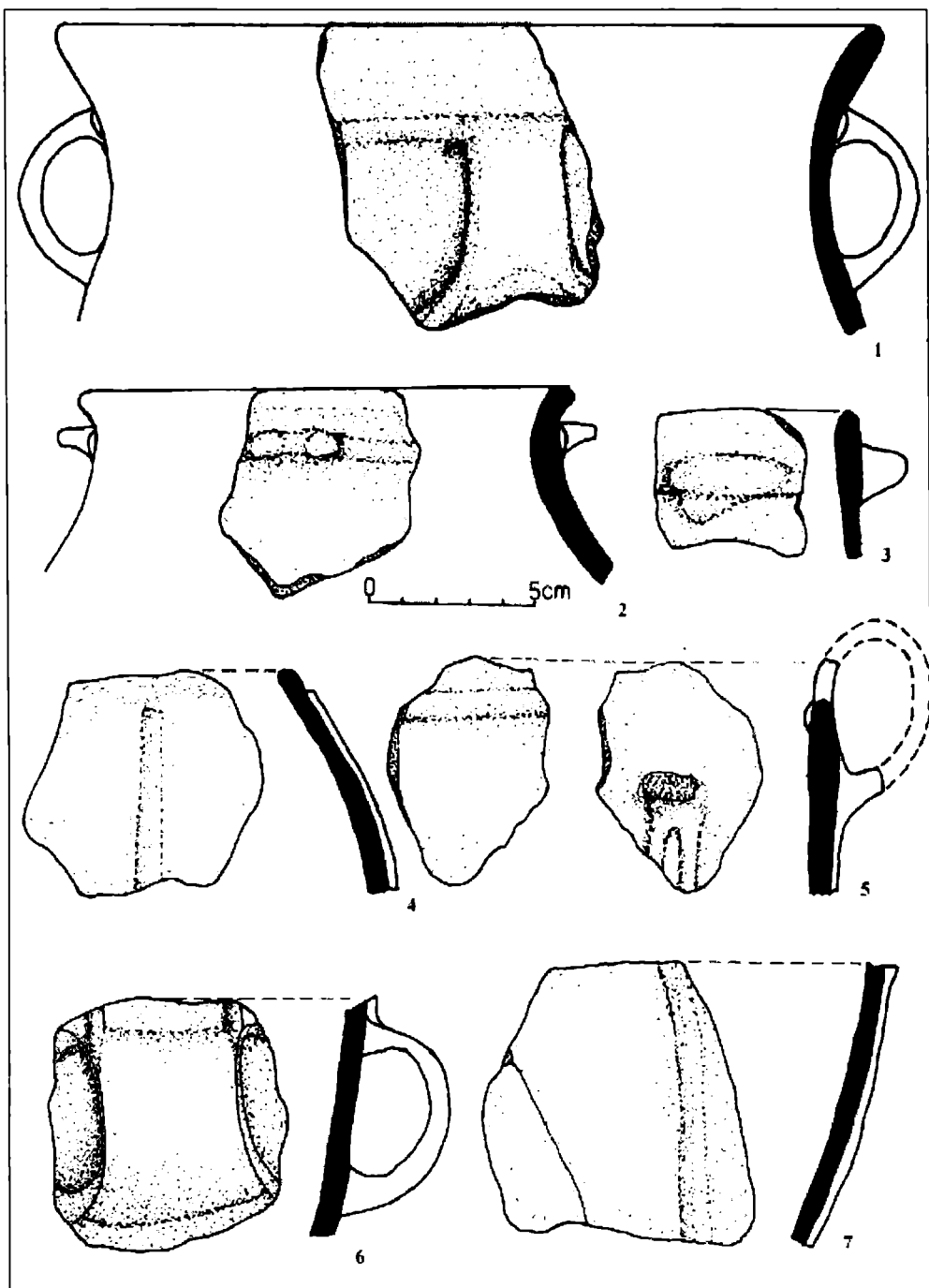
Pl. II. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Turdaș (1-9).

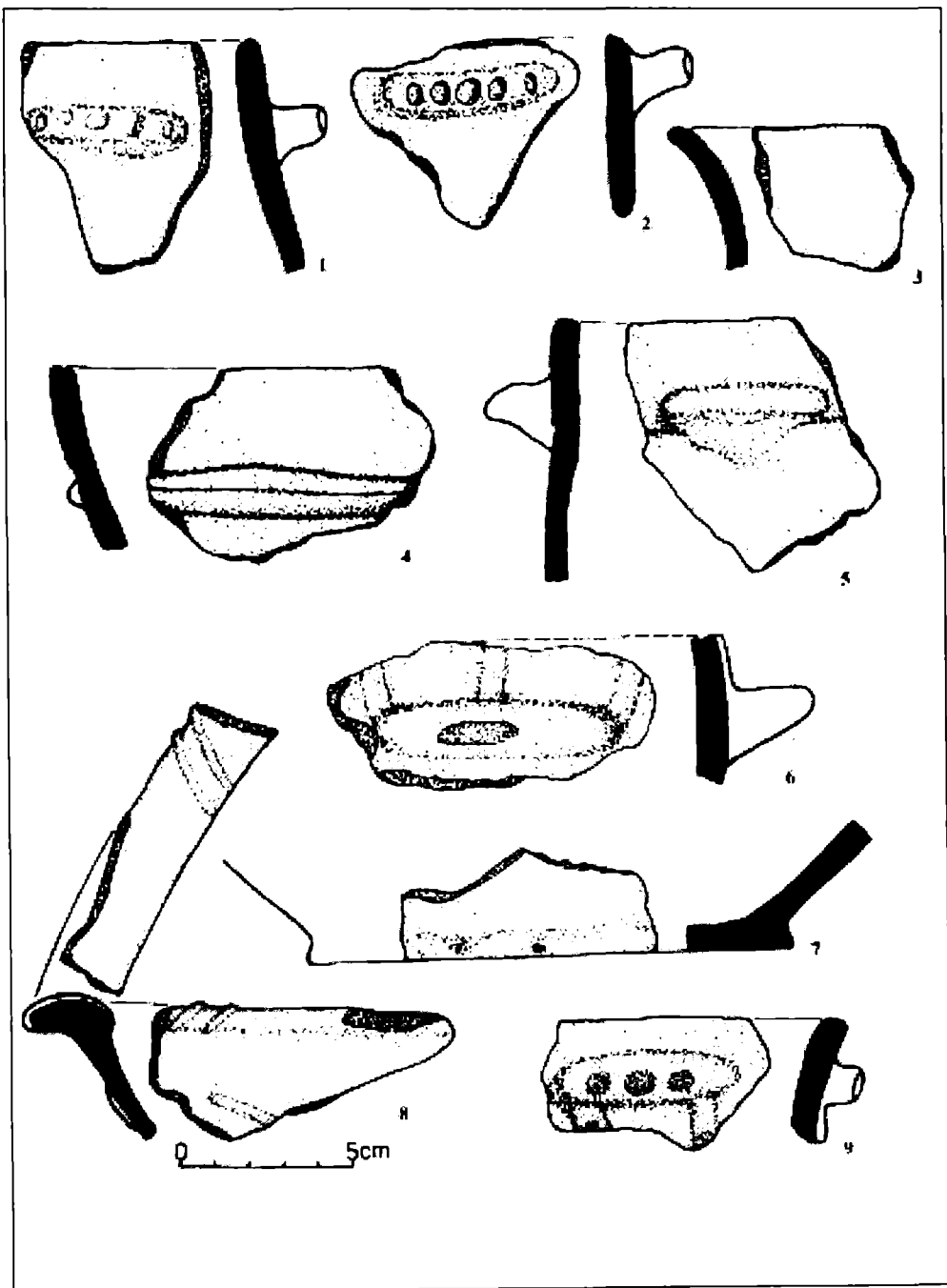
Pl. III. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Turdaș (1-8).

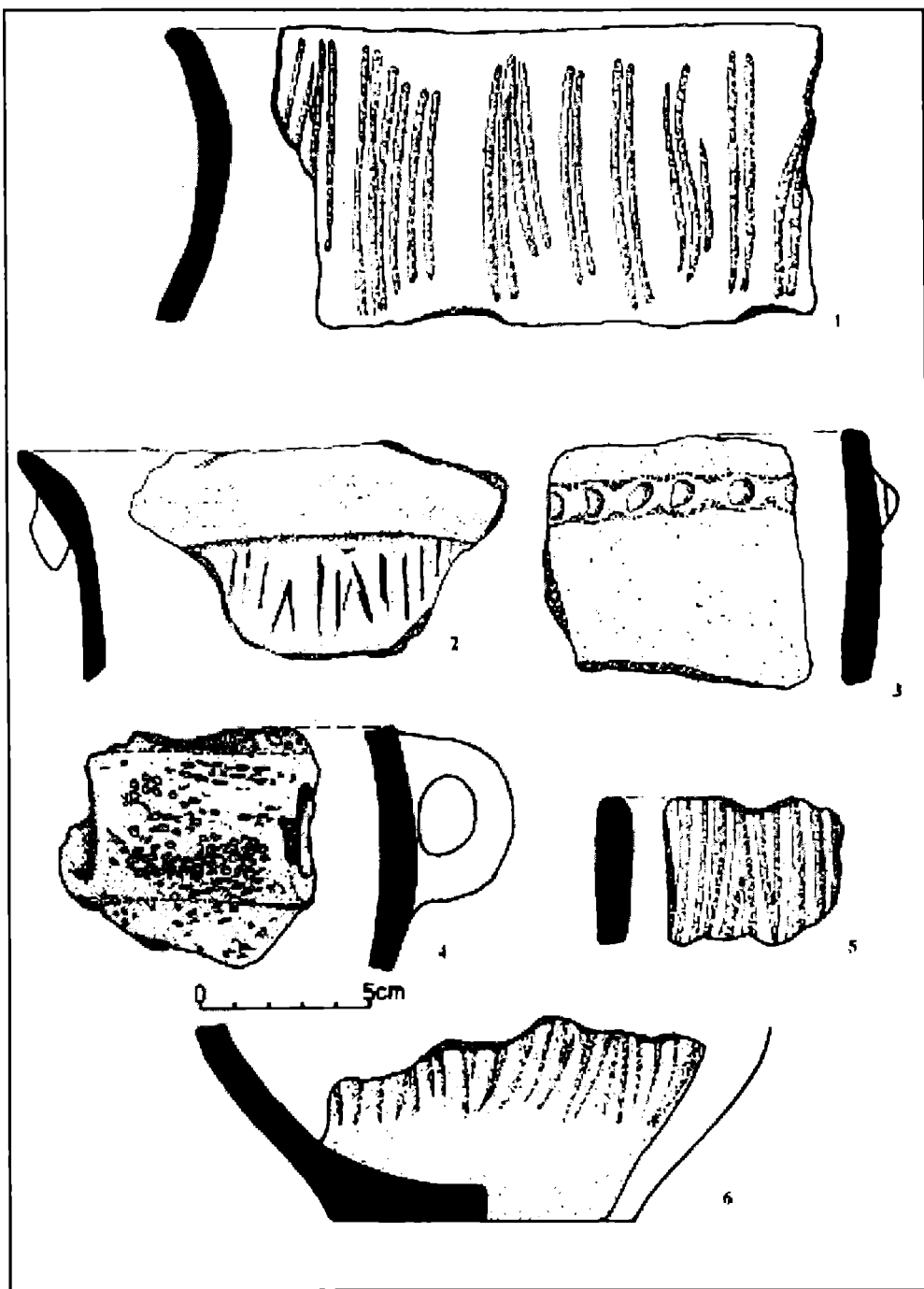
Pl. IV. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Crăciunești –
Peștera "Balogu" (1-5); Peștera "Csürok" (6).

Pl. V. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Streisângeorgiu (1-7).

Pl. VI. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Streisângeorgiu (1-3); Turda (4-6); Măgura (7); Berghin (8); Cârjiți (9).

Pl. VII. Fragmente ceramice aparținând bronzului timpuriu: Loc necunoscut (1, 3-6); Crăciunești – Peștera "Șura" (2) (4 după C. I. Popa).